

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН МӘСЕЛЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
СПЕЦИФИКА И ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ
В КАЗАХСТАНЕ
SPECIFICITY AND FEATURES OF POLITICAL REPRESSIONS IN KAZAKHSTAN**

ҒТАХР 03.20.00

АҚИҚАТ АТАУЫ – АЗАТТЫҚ СОҒЫСЫ

Әбжанов Ханкелді Махмұтұлы^{1*}

¹Тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: h.abzhanov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1140-3855>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада большевиктердің дінге, салт-дәстүрге, ұлттық құндылықтарға, тарихи-мәдени мұраға қысымы салдарынан 1929-1931 жылдарғы халық көтерілістері ұлт-азаттық соғысы деңгейіне көтерілгендігі түйінделеді. Азамат соғысына ұрындырған әлеуметтік қайшылықтар Қазақстанда ұлт-азаттық соғысына ұласқандығы деректермен дәйектеледі. Наразылық, қақтығыс, ұлт-азаттық соғыс түсініктері зерделенеді.

Большевиктік биліктің қазақ даласындағы эксперименттері қателіктер мен асыра сілтеулерге ұласқандығы, жаппай жазалау мен қуғын-сүргінге басымдық бергендігі, Алаш идеялары мен Алашорданың аз ғана уақыт ішінде тындырған істерінің өміршен болғандығы түйінделеді.

Автор 1929-1931 жж. Қазақстандағы қарулы күресті азаттық соғысы, азамат соғысы деп атауды ғылыми дәйектеген.

Түйін сөздер. Наразылық, қақтығыс, ұлт-азаттық соғыс, азамат соғысы, қуғын-сүргін, жазалау, дін, және т.б.

МРНТИ 03.20.00

ИМЯ ИСТИНЫ – ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ ВОЙНА

Абжанов Хангелды Махмутович^{1*}

¹ Доктор исторических наук, академик НАН РК. Казахстан, г. Алматы. E-mail: h.abzhanov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1140-3855>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье обобщается тот факт, что народные восстания 1929-1931 годов поднялись до уровня национально-освободительной войны из-за давления большевиков на религию, традиции, национальные ценности и историко-культурное наследие. Это подтверждают данные о том, что за социальными конфликтами, приведшими к гражданской войне, последовала национально-освободительная война в Казахстане. Исследуются понятия протеста, конфликта, национально-освободительной войны.

Резюмируется, что эксперименты большевистских властей в казахской степи сопровождались ошибками и преувеличениями, что они отдавали приоритет массовым наказаниям и репрессиям, что идеи Алаша и труды Алашорды, замалчиваемые в короткие сроки, были жизнеспособны. Автор научно обоснованно называет вооруженную борьбу в Казахстане в 1929-1931 годах освободительной войной, гражданской войной.

Ключевые слова. Протест, конфликт, национально-освободительная война, гражданская война, репрессии

THE NAME OF TRUTH – WAR OF LIBERATION

Abzhanov Khankeldy Makhmutovich^{1*}

¹ Doctor of historical sciences, academician of NAS RK. Kazakhstan, Almaty. E-mail: h.abzhanov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1140-3855>

* Corresponding author

Abstract. The article summarizes the fact that the popular uprisings of 1929-1931 rose to the level of the National Liberation War due to the pressure of the Bolsheviks on religion, traditions, and national values, historical and cultural heritage. The fact that the social contradictions that led to the civil war turned into the war of national liberation in Kazakhstan is evidenced by the data. The concepts of protest, conflict, National Liberation War are studied. It should be noted that the experiments of the Bolshevik authorities in the Kazakh steppe turned out to be mistakes and exaggerations, the priority was given to mass executions and repressions, the ideas of Alash and the deeds of Alashorda, which were carried out in a short time, were quite viable. The author scientifically substantiated the fact that the armed struggle in Kazakhstan in 1929-1931 is not called an uprising in the history of the nation, but a war of liberation, a civil war.

Keywords. Protest, conflict, National Liberation War, civil war, exile

Кіріспе. Адамзат баласының тарихындағы оқиғалар тізбесінде бірінші орында не тұрады десек, олар, менің ойымша, соғыстар мен көтерілістер болса керек. Соғыссыз өткен жыл жоқ шығар, сірә. Сол себепті соғыстың түрі шексіз көп. Мерзіміне қарай бір күннен жүз жылға дейін созылғаны, ауқымы бойынша тайпааралық соғыстан жахандық соғысқа дейіні белгілі. Мазмұнына қарап, әділетті, әділетсіз соғыс деп жіктейтініміз бар. Осылардың ішінен біздің назарымызды аударғандары азаматтық және ұлт-азаттық соғыстар.

Википедияның анықтауынша азамат соғысы дегеніміз мемлекет ішіндегі әлеуметтік қайшылықтарды шешудің ең өткір формасы. Ол ұйымдасқан топтардың ірі ауқымдағы қарулы қарсыласуынан көрінеді. Мақсаты орталық немесе жергілікті билікті басып алуға талпынуға саяды. Басты белгісі – бейбіт халықтың азаматтық соғысқа тартылғаны әрі адам шығынының көп болуы.

Материалдар мен әдістер. ҚРПА, Алматы қ. Полиция департаментінің арнайы мемлекеттік архиві қойнауындағы деректер негізінде 1929-1931 жылдардағы ұлт-азаттық соғыс зерделенді. Сонымен қатар, мақаланы жазу барысында талдау, сараптау, жүйелеу, салыстыру, индукция, дедукция, және өзге де жалпы ғылыми әдістер қолданылды.

Талқылау. Азамат соғысының ұзақтығы әр елде әр қилы. 20 ғасырдағы Қытайда ол 20 жылға созылса, Қазақстанда 1918-1920 жылдарғы ақ пен қызылдың соғысы екі жылдан аспады. Түптеп келгенде оның Қазақстанға қатысы шамалы. Ресейдегі ымырасыз теке-тірестен туындаған құбылыс болатын. Қазақстандағы нағыз азамат соғысы 1929-1931 жылдарғы халық көтерілістері тұсында жүрді. Олай дейтін себебіміз:

1. Қарулы қақтығысқа әлеуметтік қауымның барлық топтары қатысты.
2. Саяси талаптар қойылды.
3. Ауыл-селолық жерлерде кеңестік билікті құлатқан көтерілісшілер дәстүрлі билік жүйесін (хандық, сарбаздар, билер, молдалар) жариялады.
4. Таяу-алыс елдермен байланыс орнатуға талпынды.
5. Кеңестік экономикалық, ұлттық, мәдени, т.б. саясатты мойындамады.
6. Барлау жұмыстарын жүргізу, әскери құпияны сақтау ұлттық қауіпсіздік негізін құрады.

7. Кеңестік әскери құрылымдармен, еріктілерден тұратын коммунистік отрядтармен ашық шайқастарға шықты.

8. Қарулану, әскер ісін үйрену үлкен маңызға ие болды.

9. От қаруының барлық түрлері дерлік қолданылды.

Азамат соғысына ұрындырған әлеуметтік қайшылықтар Қазақстанда ұлт-азаттық соғысына ұласты. Большевиктердің дінге, салт-дәстүрге, ұлт мақтаныштарына, тарихи-мәдени мұраға қысымы шектен шыққаны соншалықты, ол ұлт-азаттық соғысы деңгейіне көтерілді. Алдымен біраз көтерілісті кейінде ұлт-азаттық соғысын дін иелері басқарды.

Социалистік жұмаққа кіргізуге уәде берген большевиктер іс жүзінде қоғамдық қатынастардың барлық саласына бітіспес қайшылықтардың алғышарттарын қалапты. Жеке меншік пен нарықтық қатынастарды бекерлеу, бай – жаман, кедей – жақсы дегенге саятын идеологияны басшылыққа алу, жұмысшы табы мен еңбекші шаруадан басқа таптар мен топтарды социализмнің жауы санау, большевиктер партиясының биліктегі монополиясын жойдасыз орталықтандыру әрі күшейту – бәрі шет аймақтардың Кремльмен, қарапайым адамдардың, әсіресе тікелей өндірушілердің жаңа билікпен қарым-қатынасына үйлесім мен тепе-теңдік орнатпады. Көп уақыт өтпей қайшылықтардың Ресейге ежелден таныс бастау-бұлақтары қазақ даласында түпкілікті тамыр жіберді, бірнеше деңгейі анық көрінді.

Біздің ойымызша, олар мынадай:

1. Наразылық – қайшылықтың бастапқы деңгейі. Биліктің саяси-экономикалық, әлеуметтік-рухани т.б. шектеулері мен шешімдерін азаматтардың қабылдамауы. Мәселен, большевиктік билік алғашқы күннен азаматтардың діни көзқарастарымен санаспады. Алдында азамат соғысын, іле-шала ашаршылықты сылтауратып шіркеулердегі қымбат қазыналарды кәмпескеледі. Байыбына бармастан меншік иелерін қанаушы тап санады. Меншікке, дінге шабуыл бүкіл ел бойынша наразылықты өршітті.

2. Қақтығыс. Наразылық асқынып, өткір сипат ала бастағанының көрінісі. Билік халық үнін, сұранысын тыңдаудан қалғанда, күштік құрылымдар күзіреті асыра пайдаланылғанда адамдардың үлкен бөлігі заң аясынан шығып, қоғамдық қауіпсіздікке, танитын-танымайтын өзі сияқтылардың өмірі мен денсаулығына қатер төндіретін қадамдарға барудан тайынбайды. Мемлекеттің кез келген аумағында қақтығыс бұрқ ете түседі. Өтпелі дәуірдің «Кімді кім» сұрағы практикалық сипат алады.

3. Көтеріліс. Билік пен азаматтар арасындағы ресми-бейресми келісім өрескел бұзылғанда баррикаданың екі жағындағы күштер шұғыл да төтенше шаралар қолдануымен, қару-жарақтың әлденеше түрін іске қосуымен, мемлекеттік негіздердің шайқалуымен үйреншікті қарым-қатынастардан өзгеше, жағымды немесе жағымсыз өзгерістерге жол ашатын аса күрделі де қатерлі құбылыс. Егер қақтығыс кезінде кісі өлімі төтенше оқиға ретінде қабылданса, көтерілістер жүздеген, тіпті мыңдаған адамдардың өмірін қиып жіберуі бек мүмкін.

4. Ұлт-азаттық соғысы. Отарлық езгіде өмір сүріп жатқан, кезінде жері, мемлекеті болған ұлтты озық ойлы перзенттерінің азаттыққа, мемлекеттік тәуелсіздікке, адам құқықтары мен бостандығын қамтамасыз етуге бағышталған саяси, теориялық, идеологиялық, ұйымдық, шығармашылық, т.б.с.с. ашық және астыртын іс-әрекет кешені. Жеңіске жете қалса, дербес жаңа мемлекет дүниеге келеді.

Большевиктік билік қазақ даласындағы эксперименттері барысындағы теориялық және практикалық қателіктерімен, асыра сілтеулерімен, жаппай жазалауға, қуғын-сүргінге басымдық беруімен социалистік қоғам құру жолындағы азды-көпті табыстарын барша халықтың игілігіне айналдыра алмады. Иә, фабрик-заводтар пайда болды, мал басы өсті, біліми және ғылыми мекемелер ашылды. Бірақ осының бәрі 3-4 ойшылдың қиялымен түзілген, өмірде тексерілмеген жоба шегінде, ең ауыры адам қанын судай ағызумен, ұлттық-тілдік сұранысты белден басумен орындалды. Сталиндік тоталитаризм бар билікті бір адамның қолына шоғырландырды. Ал, сол билік кез келген адамды мемлекеттік машинаның кішкентай ғана бұрандасы деп білді. Большевиктердің жер – шаруанікі,

фабрик-завод – жұмысшылардікі, халықтар өзін-өзі билеуге құқылы деген уәделері қағаз жүзінде қалды. Ол ұстанымдар Қазақстанда ешқашан, ешбір бөлігінде, бір күн де жұмыс істеген емес. Есесіне Алаш идеялары мен Алашорданың аз ғана уақыт ішінде тындырған істерінің өміршеңдігі анық көрінді. Сөз бен іс арасындағы жер мен көктей алшақтық, меншіктен, құқықтан, еркіндіктен жұрдай болған азаматтардың наразылығын туғызды, оларды қақтығысқа итермеледі, көтеріліске шақырды. Наразылық тұсында жоғары жаққа жолданған арыз-шағымдар легі ұлғайса, қақтығыстар бірінен бірі үрейлі алып қашпа әңгімелерді, қосып айтуды, көріпкелдердің болжамын қардай боратты. Көзқарастары мен ұстанымына қарай қоғамның жіктелуі тереңдей түсті. Елдегі қайшылықтар шектен шыққан 20-30-шы жылдар тоғысында қарулы көтерілістер басталды.

Қазақ көтерілістері XVIII-XIX ғасырлардан сабақтастығы үзілмеген ұлт-азаттық идеясы арнасында өрбігеніне қоса, Алаш қозғалысының тағылым-тәжірибесімен суғарылғанын көрсетті. Қазақтар үшін басты орында ұлттық, саяси, мемлекеттік азаттық талаптары тұрса, басқалар көбінесе экономикалық талаптармен көтеріліске шықты. Себебі тап осы жылдары ауыл-селодағы адамдардың, бірінші кезекте қазақ халқының табиғи құқықтары – өмір сүруге, денсаулығын сақтауға, ұрпағын өсіруге, еркін көшіп-қонуға, т.б. – асқан қатыгездікпен тапталды. Бұған Кремльдің ұлт аймақтарына өктемдігі, ерекшеліктерін елемей, ахуалмен санаспауы қосылып, орталықта қабылданған заң актілері де негіз қалады. Мәселен, 1917 жылға 19 желтоқсанда қабылданған революциялық трибунал жайлы Әділет халық комиссариатының нұсқаулығында айыпталушыны халық жауы деп жариялауға рұқсат берілді. Келе-келе «халық жауы» ең қорқынышты сөзге айналды. Заң үстемдігі мүлде қарастырылмаған. Революциялық трибуналдың құзыретіне кіретін бес қылмыс саласы айтылыпты. Бірінші орында жұмысшы-шаруа Үкіметіне қарсы ұйымдастырылған көтерілістер тұр. Жазалау шарасын белгілегенде революциялық трибунал істің мән-жайын және революциялық ар-ожданның қалауын басшылыққа алады делінген.

Әрине, мұндай нұсқаулықпен кез келген әрекетті революциялық ар-ожданға, билікке қарсы қадам ретінде қарастыруға болады.

Қылмыс пен жаза арасында сәйкестік сақталмады. Қатыгездік көтеріліске қатысқандарға қарсы кеңінен қолданылды. Көкшетау қалалық архивінен табылған құжатта 1921 жылы көтеріліске қатысқаны үшін атылғандардың тізімі беріліпті – 232 адамның аты-жөні тізілген. Арасында ағайынды 18 жасар Сафулин Киаматдин мен 29 жасар Натфулла, әкелі балалы Кучер Иван Харлампиевич пен Харлампий Лазаревич, ағайынды Козачинин Петр Константинович пен Федор Константинович бар (Материалы Госкомиссии, 2022:18-24).

Жаңадан табылған құжаттар көтерілісшілерді жазалау 20 жылдары-ақ Үштіктің шешімімен жүзеге асқанын айғақтайды. 1921 жылғы 16 ақпанда Көкшетау қаласының әскери-революциялық Үштігінің шығарған бұйрығы бойынша көтерілістің басшыларын, отряд командирлерін, соғыс қимылдары үстінде екі рет тұтқынға түскендерді, қару-жарағын өткізу туралы бұйрықты орындамағандарды, темір жол бойына, байланыс жүйесіне зиянын тигізгендерді ату жазасына кесу қарастырылған (Материалы Госкомиссии, 2022: 10-11). Кейбір өңірлерде көтерілісшілерге көмек көрсеткендер де атылды (Материалы Госкомиссии, 2022: 16-17).

Осы науқанның кез келгені Алашорданы күстаналаумен, асығыс әрі асыра сілтеумен жүзеге асты. Бұған идеологиялық, партиялық өктемдік, ұлыорыстық шовинизмнің салқыны, болар-болмас кемшіліктен жау іздеу қосылған соң, халық наразылығы қысқа мерзім ішінде өрттей лаулап, жалыны бүкіл республиканы шарпыды, қарулы көтеріліске ұласты. Марқұм профессор Т. Омарбековтің есептеуі бойынша, 1929-1931 жылдары республикада қарулы көтерілістер саны 21-ге жетіпті (Омарбеков, 2018), ал Жезқазғандық ғалым Т. Алланиязов тағы төртеуін анықтап, 25-ке жеткізді (Алланиязов, 2009). Қарулы көтерілістер биліктің үрейін ұшырды.

Архив құжаттарынан елдегі берекесіздікті дөп басып тануда, талдауда, тұжырымдама түзуде арнайы қызмет мекемелері партиялық органдардан бір қадам болса да алда тұрғанын аңғарамыз. 1930 жылғы 2 қаңтардағы жабық отырыста партиялық билік жағдайды жете біле бермейтінін Мәскеуден келген, орталық комитет өкілі Гричмановтың өзі де мойындады. Көтерілістер мен қақтығыстар табиғатын байлардың, дін иелерінің, қанаушылардың партиялық-мемлекеттік саясатқа қарсылығы, таптық ұстанымды жүргізудегі қателіктер, аппараттың әлсіздігі деумен жаттанды сөздерді қайталап, өте тар шеңберде ойлайтынын көрсетті. Қазақстандық басшылар Голощекиннің, Құрамысовтың, Жангелдиннің айтқандары Алашордашылар зиянкестігі жайлы ескі идеяны қаперге салды.

Қайта әскери мамандар Евсеев пен Шматов қол қойған 15 беттік баяндаманың пайым-тұжырымдары әлдеқайда конструктивті әрі ақиқатқа жақын (ҚРПА, 141: 2593). Партияның ұлттық саясатын, ұжымдастыру, салық жинау, дін, т.б. салалардағы бұрмалаулар негізінде 1929 жылдың күзінде жаппай қозғалыс басталды депті авторлар. Батпаққара мен Созақ көтерілістерін әскер қолданумен басуды қазақ ауылындағы апат ретінде сипаттаған. Қозғалыс басшылары дін иелері деумен шектелген.

Көтерілістер ауқымын елестету үшін баяндамадағы мына мәліметтерге назар аударуымыз керек: 1929-1930 жылдары Қазақстандағы 12 округтің алтауын, жалғыз облыс – Қарақалпақ автономиялы облысын халық қозғалысы шарпыған екен.

Енді алғашқы көтерілістердің бірі – Батпаққара көтерілісіне тоқтала кетейік.

Бұған дейін құпия сақталып келген архив құжаттарының дерегі бойынша көтеріліс 1929 жылғы 2 қарашада басталған. Оның негізінде тікелей өндірушіні адами құқығынан, меншіктен айыру, нақтырақ айтсақ, әр жылдарғы национализация, кәмпеске, зорлықпен ауыл шаруашылығын ұжымдастыру, пікір алуандығын жою, дінге қысым, қызыл террорға жол беру жатыр. Тоталитарлық өктемдікке әрі қарай төзу мүмкін болмағандықтан, 20-30 жылдар межесінде халық наразылығы сыртқа шықты.

«Сары-боз» атауымен құрылған көтерілісшілер әскері Батпаққара ауданының орталығы Батпаққара ауылын басып алып, жергілікті билік басшыларын тұтқындады, түрмеде отырған байларды босатты, кооперацияны талқандап, мемлекеттік мекеме ғимараттарындағы қағаздарды жойды. Іле-шала жиналыс өткізіп, ауылдық кеңес орнына ауылдық ақсақалдар үштігін қояды. Хан сайлау мәселесі қаралды. Тұрақты әскер құру қажеттілігі айтылады. Идеологиялық жұмысқа үлкен мән беріліпті. Орталықта және Қазақстанның астанасында Кеңес билігі құлатылды, басшылары қашып кетті, көздері жойылғандары бар, біршамасы жаңа мемлекетті мойындады, осының бәрі империалистік мемлекеттердің көмегімен, мәселен, Қытайдың араласуымен жүзеге асты деген қауесет тарады. Ұстанған саяси-экономикалық ұрандары:

- Кеңес өкіметі кетсін!
- Коммунистер кетсін!
- Хандық жасасын!
- Кәмпесскеленген мүлік байларға қайтарылсын.

Көтеріліс ұзаққа созылмады. Тағдыранықтағыш белсенді фазасы 2-3 күнді ғана қамтыды. Оған 500-ге жуық адам қатысты. Басым бөлігі большевиктер айтқандай байлар мен қанаушылар емес, кедейлер мен батырақтар еді. 9 қараша күні Батпаққара ауылында кеңестік билік қайта орнады. Есесіне кеңестік жаппай жазалау мен қуғын-сүргін бірнеше жылға созылды. Оқиғаның ізі суымай жатып Қылмыстық кодекстің 128 және 129 баптарына сәйкес 122 адамға қылмыстық іс ашылды. Олар Батпаққара, Торғай, Наурызым ауданының тұрғындары еді. Бірен-сараны Мендіқара, Қарсақпай ауданынан болып шықты (Алматы ПДАМА, 20: 12318).

1929 жылғы 10 желтоқсанда 73 адам Батпаққара, Наурызым, Торғай көтерілістерінің басшылары және қатысушылары деген айыппен тұтқынға алынды. Бұлардың арасында Аманқарағай, Атбасар аудандарының, Қостанай қаласының азаматтары кездеседі.

Алғашқы тізімдегі 122 адамның бәрі қазақ ұлтынан болса, екінші тізімдегі 73 адамның біреуі орыс (Александр Нестерович Соловьев, 43 жасар, Семиозерный

поселкісінен), төртеуі татар ұлтынан екен (Фаттахов Ахияр, 28 жас, Қостанай қаласынан, Хисанов С., 31 жас, Қостанай қаласынан, Бикмухаметов Абдулла, 40 жас, Қостанай қаласынан, Габбасов Ахмет Хан Закир, 40 жас, Қостанай қаласынан) (Алматы ПДАМА, 20: 12318).

1929 жылғы Батпаққара көтерілісінде үкімет қызметкерлері тарапынан адам шығыны болған жоқ. Соған қарамастан көтерілісшілерге қарсы қуғын-сүргін, жазалау, тұтқындау шұғыл қолға алынды, ұзақ жүрді, асқан қатыгездікпен жүзеге асты. 15 қараша күні Қостанайға Батпаққара көтерілісін соттан тыс қарау үшін Үштік құруға пәрмен берілді.

Толық емес мәлімет бойынша, 1930 жылдың мамыр айына дейін Батпаққара ісі бойынша 200-ге жуық адам жауапқа тартылған екен. 1930 жылдың 15 желтоқсанында Батпаққара ауданының №5, 6, 8-12 ауылдарының 52 азаматына айыптау қорытындысы шығарылды. 1931 жылғы 6 қаңтарда олардың 7-і – Төлепбаев Занге, Байжанов Асан, Сариков Бірімжан, Нұрмағанбетов Мұқыш, Сатанов Сыздық, Сейдахметов Сүлекей, Тұяқов Сейтім атылды (Алматы ПДАМА, 20: 12207).

Шаш ал десе, бас алған тоталитарлық билік жаптым жала, жақтым күйе ұстанымынан қылаудай ауытқымай, Батпаққара көтерілісіне мүлде қатысы жоқ жандарды қуғын-сүргінге салды. Көтерілісті дайындаушы, алашордашыл деген сылтаумен 27 мамырда Үштіктің шешіміне сәйкес Сұлтанов Құрманқұл, Беспәев Жартыбай, Тәнікенов Дәулетқали, Қаралдин Байқадам, Сатыбалдин Мырза, Алтыбаев Мадиярхан атылып кете барды.

Ақиқатына келгенде, Сатыбалдин Мырза, Сатыбалдин Файзулла, Байғожин Мұқан, Қаралдин Байқадам көтеріліске дейін, 1929 жылдың басында тұтқындалған болатын. 5 жылға сотталған Габбасов Ахмет Ханның бар кінәсі Мурзин деген азаматқа үйінде пәтер жалдап тұруға рұқсат берген екен. Баймұратов Шөптібай да көтеріліс күндерінде басқа бір іске байланысты қамауда отырыпты. Жеке басқа табынуды сынаған тұста жүргізілген тексеру барысында Қазов Нұрманның көтеріліске қатысы жоғы анықталды.

Басқа да заңсыздықтар жетіп жатыр. Оның ызғары көтерілісшілерге ғана емес, ұрпақтарына ауыр тиді. Кеңестер одағы ыдырағанша бұларға сенімсіздікпен қарады, жауапты қызметтерге жіберілмеді, жеңілдіктер берілмеді.

Биліктің үрейін ұшырған ең ірі көтерілістер 1930 жылы Алтайдан кәрі Каспийге дейінгі, Алатаудан Арқаға дейінгі кеңістікті дүбірлетті. Оны тоталитарлық жүйенің аяу дегенді білмейтін қатыгездігі, дінді, ұлттық намысты қорлаған көрсоқырлығы туындатты. Күштік құрылымдар кеңестік зорлыққа қарсы шыққандарды «банды», «шайқа», «қарақшы», «кісі өлтіруші», т.б. түрме жаргондарымен теріс қоғамдық пікір қалыптастырды. Осы анықтауыштар КСРО ыдырап, КОКП билігі құлағанша соңдарынан қалмады. Біразын толық ақтауға күні бүгінге дейін кедергісін келтіруде.

Бұл көтерілістер соғыс қимылдарын көз алдымызға әкеледі. Мәселен, Созақ көтерілісі тұсында екі жақтан да барлау, тыңшылық жұмыстарын ұйымдастыру, соғыс іс-қимылдарын алдын ала жоспарлау, тұтқиылдан шабуыл жасау, ашық шайқаста от қаруын қолдану, тұтқын алу, шегіну, күштерді қайта топтастыру – бәрі сол заман үшін айтарлықтай жоғары деңгейде жүзеге асты. Созақта көтерілістің басталған күні бір құжатта 5-ақпан делінсе, келесі құжатта 8-ақпан көрсетілген. Соңғы шайқас 16-ақпанда өтті. Ырғыз көтерілісі 25-ақпаннан 23-наурызға дейін созылды. Ырғыз көтерілісі аяқтала берген шақта, 16-наурызда Қарақұм көтерілісі басталады, ол 3-сәуірге дейін созылды. Ұзаққа созылғаны 1929-1931 жылдары жүрген Адай көтерілісі еді.

Көтерілісшілерге қарсы қолданылған жаза ешбір ақылға сыймайды. Мұндай қатыгездікке дұшпан ғана бара алады. Айталық, Созақтағы қарулы шайқас кезінде құрбан болғандардың негізгі дені – көтерілісшілер. 16 ақпан күні өткен 4 сағаттық шайқаста 300 көтерілісші өліп, 200 адам тұтқынға түсіпті. Жазаланғандары тіптен көп – ОГПУ 150 адамға ату жазасын, 18 адамды соттауға ұсынды. ОГПУ-дың мәлімдеуінше 1930 жылғы 19-қарашада Үштік Қарақұм ісімен 220 адамның қылмысын қараған екен. Бай

қатарындағы 88 адам ату жазасына кесіліпті, олардың жартысы – 43 адам, 50 мен 76 жас арасындағылар еді. Ұзын-ырғасы Қарақұм көтерілісі бойынша 118 адам атылып, 109 адам 3 жылдан 10 жылға дейінгі мерзімге сотталыпты.

Қарақұмдағы арпалыс басшыларының бірі Қошбан Жұбановтың тоғыз рудың басын қосқан тобынан шайқас үстінде 37 көтерілісші өліп, 5 адам жараланыпты, 50 адам тұтқынға түсіпті. Қызыл әскерден көз жұмғандар 6 адам екен.

Жұмағазы Бәйімбетов тобынан шайқастарда мерт болған адамдар жайлы мәлімет жоқ. Сірә, чекистер жасырған болар. Нағыз қылмыскер өз қылмысын жасыруды да біледі ғой (Омарбеков, 2018).

Партиялық шешімдерде, тергеу материалдарында Алаш факторын тым әсірелей байланыстырғанына көзіміз жетті. Батпаққара көтерілісін тікелей Алашордашылардың антикеңестік, ұлтшылдық қастандығымен күйелесе, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов сынды тұлғалардың Торғайдан екенін алға тартады. Бүйен-Ақсу көтерілісінің Алашордашыл бояуын Алаш әскерінде қызмет еткен Әділбай Ахметов деген азаматты жауапқа тартумен қалыңдата түскен. Көтерілісшілер отряды «Кері Алаш» аталғанын бұлтартпас айғақтай жалаулатады. Қазақ тілін білмейтін тергеушінің жазуымен «Кері» анықтаушы қолданылған тәрізді. Орысша мәтінде «Старый Алаш», яғни «Көне Алаш» болуы керек қой.

Әрине, 1929-1931 жылдарғы көтерілістерде Алашорда ізі мүлдем жоқ демейміз. Көтерілісшілер арасында Қазақстан басшылығына С. Сәдуақасов келеді екен, Голощекин республикадан қашып кетіпті деген сөздер кеңінен тарайды. Олар Алашорда ісі мен тарихынан, әйгілі тұлғалар есімі мен мұрасынан хабардар болғаны ақиқат. Дегенмен, 20-жылдар аяғындағы Алаш қозғалысында халықты большевиктік саясат пен билікке қарсы көтеретіндей әлеует қалмап еді. Сондықтан да кейбір көтерілістер барысында тергеушілер тарапынан Алаш факторы мүлде қарастырылмайды. Нақтырақ келсек, Адай көтерілістері, Толстоухов көтерілісі туралы осыны айта аламыз.

Көтерілістердің әлеуметтік базасы өте кең болды. Құжаттардың куәлендіруі бойынша, оған 16-17 жасар бозбаладан 80-дегі қартқа дейін қатысыпты. Бұлар таптық мүддені қуған жоқ. Ұлттық мүдде, әлеуметтік әділдік, саяси, діни еркіндік үшін бастарын өлімге тікті. Әйтпесе «Кеңес өкіметі жоғалсын», «Жасасын дін», «Колхоздар тарқатылсын» ұрандарын көтермес еді. Жер-жерлерде хандар сайланды.

Есесіне тергеушілер көтеріліске таптық сипат беруге барынша тырысыпты. Жарлы-жақыбайды бай санатына қосып, идеологиялық есептерін түгендепті, Абыралы көтерілісіне қатысқан Ақшалықовтар шегінен бай болып шығыпты: Төлеубекте 8 жылқы, 1 түйе, 4 сиыр болса, Байзоллада – 5 жылқы, 2 сиыр, Қабдоллада – 5 жылқы, 1 түйе, 15 қой болыпты. Көшпелі қоғамда мұндайлар кедей екенін патша заманында-ақ ғалымдар дәлелдеген болатын. Кеңестік ғалымдар да осыны айтты. Мәселен, атақты экономист-ғалым С. Толыбеков XX ғасыр басындағы бай санатына 150-200 түйесі, осыншама жылқысы, 2000-ға жуық қойы бар адамдарды жатқызды. 1928 жылғы кәмпескеден, 1929 жылы басталған ауыл шаруашылығын ұжымдастырудан, астықты, жүнді, етті, т.б. өнімдерді жаппай даярлаудан кейін ауылда бай дейтін бай да қалмады. Созақ көтерілісі бойынша бай саналып сотталған Сәмбетов Үркімбайда 150 қой, 8 түйе, 2 жылқы, Досаев Нұрмұхамедте – 20 қой, 3 түйе, 19 жылқы, Жантуаров Маханда – 30 қой, 7 түйе, 2 жылқы, Райымов Сәрсембайда – 60 қой, 43 түйе, 1 жылқы болыпты. Қарақұмның ханы Бәйімбетов Жұмағазының 10 ірі қарасы бар екен. Бүйен-Ақсу көтерілісін басқарғандардың бірі Сарбасов Арпайдың 55 ірі қара, 110 ұсақ малы болыпты (Алматы ПДАМА, 20: 11107).

Қысқасы, жұмысшы мен шаруаның елінде билік басындағылардың утопиялық ілімге бас ұрған дүмшелігінен кешегі байлар кедейленді, кедейлер бай мәртебесімен аяусыз қудаланды. Елді үрей жайлады.

Көтерілісшілердің әлеуметтік базасын айтқанда, әйелдердің мүлде көрінбейтінін дұрыс түсінуіміз керек. Көтеріліс – ерлердің ісі. Қай елде болмасын қасіретті қақтығыстар

әйелдердің жанама түрде қатысуымен өтеді. Тұмар ханымдар, Жанна д Арктар тарихта көп емес.

1929-1931 жылдардағы көтерілістер халқымыздың санасы мен жүрегіндегі Сырым, Исатай мен Махамбет, Кенесары мен Амангелді рухы өлмегенін паш етті.

Орталықтың отарлық пиғылын әшкерелеп, социалистік идеяға сенімді шатқаяқтатты.

Екінші Азамат соғысын бастап берген бұл сілкініс елім деген ерлердің жаңа толқынын тарих сахнасына шығарды.

Мемлекеттік тәуелсіздіксіз қазақ халқының болашағы бұлыңғыр екенін дәйектеді.

Құпия құжатты қоғамдық-саяси біліктілігі жоғары мамандар түзгенін ой-түйіндері де қуаттайды.

Көтерілістер барысында пікірталастар, ағымдар, толқулар болып жатты. Билік тарапынан да көзқарас алшақтығы орын алғанын байқалады. Мәселен, Қазақстан басшысы Голощекин, ОГПУ басшыларының бірі Альшанский менмендікпен ардагер коммунист Ә. Жангелдиннің Қарақұмда Жұмағазы Бәйімбетовпен жүргізген келіссөздерін, бейбіт шешім табуға илкітіргенін бекерлеп, түкке жаратпай тастауын, чекист Саенко Ырғыз көтерілісіне талдау жасағанда Алашордашылардың, әсіресе Дулатовтың рөлі елеусіз қалған деп байбалам салуын берісі тоталитаризмнің зорлықтан басқа баламаны білмейтін әпербақандығы, әрісі қазақ халқының алдындағы қылмысы ретінде ғана бағалауға болады.

1930 жылы 3-сәуірде Қазақстан орталық атқару комитетінің үкіметтік комиссиясын басқарған Ә. Жангелдин мен хатшысы, жазушы Ғ. Мүсірепов Қарақұмда жиналған халықты таратып, қолындағы қару-жарақтарын үкіметке қайтарып беру жұмысында риясыз қызмет еткен Беріш Байбақтыұлын атап өтіпті. Өкінішке қарай екі азаматтың сөзі бағаланбады, жерде қалды. 1930 жылы 10-тамызда Б. Байбақтыұлы атылды.

Комиссия сөзіне сенгендер ішінде темір Нарком атанған Т.Жүргеновтың туған бауырлары Досжан мен Қосжан Қараевтар да бар. Олар да қуғын-сүргін құрбандары болды.

Құжаттармен жұмыс үстінде көтерілісшілер қатарында жүрген екі әйел ғана көзімізге түсті. Әсіресе Айбарша Шайменованың ерлігі бөле-жара айтуға лайық. Қарақұм көтерілісінің бел ортасында жүріпті. Ақ туды қолға алып, ауыл-ауыл арасында насихат жүргізген. Кеңеске қарсы қарулы күреске шақырған. Ұнжырғасы түскендерге: «Сендер де жігітсіңдер ме, қоян жүрек қорқақсыңдар», «қазақ халқының бостандығы үшін қан төгіңдер» деп ұрандаған екен. Көтерілісшілер жазаланғанда Айбарша 10 жылға сотталды, күйеуі Қали 3 жыл алды (Алматы ПДАМА, 20: 12222). Ал екінші әйел Б. Алданаеваның тағдыры әзірге беймәлім. Әйелдер көтерілісшілерге тамақ даярлағаны, киім кешектерін жуғаны құжаттарда айтылады.

Ендеше қаһарлы жылдарда әйелдер күрестен тыс қалмады. Олардың ерлігі құрметке, арнайы зерттеуге лайық.

Енді ғана ашыла бастаған архив құжаттарын зерделегенде дерек пен дәйек арасындағы қарама-қайшылықты байқадық. Оның мәнісі мынада. Көтеріліске қатысқандардың 80-90 пайызы сауатсыз делінеді. Күмәнді ақпарат. Өйткені көтерілісшілердің қолымен жазылған бағдарламалық құжаттар, мәлімдемелер, тергеу үстінде берген жауаптары олардың саяси мәдениеті биік деңгейде тұрғанын айғақтайды.

1930 жылғы 3 мамырда Қарақұм көтерілісшілері Ә. Жангелдин бастаған Мемлекеттік комиссияға үндеу табыстаған екен. Бұл құжатты зерттеу десе болғандай. Мұнда көтерілістің шығуына тоғыз себеп қадап-қадап көрсетілген. (1. 1928 жылы кәмпескелеу асыра сілтеумен жүргізілді. 2. Мешіттер мен медреселер күштеп жабылды. 3-7. Астық, жүн дайындау науқанында жергілікті ерекшелік ескерілмеді. 8. Ұжымдастыруда еріктілік сақталмады. 9. Жойдасыз заңсыздық орын алды) (Алматы ПДАМА, 20: 8079).

Қойған талаптары да салықалы: 1. Заңсыз кәмпескеленген мал мен қуғындалған адамдар қайтарылсын. 2. Дінге еркіндік берілсін. 3. Бұдан былай байларды кәмпескелеу жүргізілмесін. Қазақ даласында байлар қалған жоқ. 4. Ұжымдастырудың еріктілігі сақталсын. 5. Ауылда тап күресін жүргізгенде мәселені 4-5 белсенді комсомол емес, көпшілік шешсін. 6. Салық мал-мүлкі барларға салынсын. Астық дайындау науқаны мезгілсіз әрі асығыс жүргізілмесін. 7. Қарақұмда ауыл құруды халықтың өзі шешсін. Үндеу мынадай сөздермен аяқталған: «Біз билікке қарсы жүрмейміз және қарсыласпаймыз да. Адам сияқты өмір сүру құқығын беруді өтінеміз» (Алматы ПДАМА, 20: 8079).

Бұл ойларды қызылордалық ақын Т.Ізтлеуов өлең жолдарына сыйғызған екен. Ол Қарақұм көтерілісіне қатысты НКВД құжаттары арасынан табылды.

Адай көтерілісіне қатысушы Смағұл Өтегенұлы деген азамат жазған «Есіл халқым қор болды-ау!» атты шағын құжат, әрбір жолы Отансүйгіш, елшіл, ойлы толғанысқа, саяси, экономикалық, әлеуметтік талап пен талдауға толы. «Кім кінәлі?» сұрағына жауабы біреу – Үкімет. «Не істеу керек?» сұрағына жауабы – «Ел қамын ойламай елді жылатқан, тарықтырған үкіметті жоқ қылса да болар».

Сауатсыз әрі саясаттан тыс адам тап осылай тебірене алмайды. Басқа көтерілістер құжатынан осы іспетті ұстанымдарды кездестіреміз. Демек, қаһарына мінген халықтың сауаты да, саяси ой-өрісі де уақыт талабынан асып түспесе, ешбір кем болмаған.

Қорытынды. Қазақ көтерілісінің бәрі дерлік жеңіліспен аяқталды. Қайғысы ұрпақтарының санасы мен жүрегінде. Баяны ғылыми, әдеби шығармаларда, ескерткіштер мен көше атауларында. Төгілген қызыл қан мен аққан қара тер зая кеткен жоқ. Ежелден еркіндік аңсаған халқымыз қас пен дос туралы танымын тереңдетті. Алаш қайраткерлерінің Отан, мемлекет, билік, сот, заң, ел қорғау, жер, дін ісі, Ресеймен қарым-қатынас туралы пайым-тұжырымдарының қадіріне көздері жетті. Кеңестік тоталитаризм жылдарындағы ұлттық тарихымыздың мазмұнын халқымыздың жасампаз еңбегі мен қайраты, өктемдік пен әділетсіздікке қарсылығы, жақсыны игерген, жаманнан жиренген құштарлығы мен арылуы құрады. 1991 жылғы жұлдызды ай желтоқсанда бабаларымыздың ғасырларға созылған арманы орындалды – мемлекеттік тәуелсіздігіміз жарияланды.

Пайым: 1929-1931 жылдарғы ұлы даладағы қарулы күрес ұлт тарихына көтеріліс атауымен емес, азаттық соғысы, азамат соғысы атауымен кіруімен толық лайық.

Әдебиеттер мен деректерге сілтемелер:

Алланиязов Т.К., Таукенов А.С. Последний рубеж защитников номадизма. История вооруженных выступлений и повстанческих движений в Казахстане (1929-1931 годы). Алматы: ОО «OST XXI век», 2009. 424 с.

Алматы қ. Полиция департаментінің арнайы мемлекеттік архиві. қ. 20-қ. 1-т. 12318-іс. 2-т. 8-10, 17-20-п.

Алматы қ. ПД арнайы мемлекеттік архиві. 20-қ. 1-т. 12207-іс. 167-п.

Алматы қ. ПД арнайы мемлекеттік архиві. 20-қ. 1-т. 11107-іс. 2-т. 530-554-п.

Алматы қ. ПД арнайы мемлекеттік архиві. 20-қ. 1-т., 12222-іс. 6-т. 1-52-п.

Алматы қ. ПД арнайы мемлекеттік архиві. 20-қ. 1-т., 8079-іс, 76-77-п.

Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 1. / Под общ. ред. Е.Т. Карина. Нур-Султан, 2022. 622 с.

Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві (ҚР ПА). 141-қ. 1-т. 2953-іс. 2-14, 29-п.

Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 4. Народные восстания и протесты в Казахстане в 1920–1930-х гг. Сборник документов и материалов. Составители: А.С. Мусағалиева, С.А. Касымов, М.М. Козыбаева, Б. Әбдіғалиұлы, Г.Т. Исахан, М.Г.

Жылысбаева, Т.К. Алланиязов, Л.А.Гривенная / Под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана, 2022. 536 с.

Омарбеков Т. 1929–1931 жылдардағы халық көтерілістері: Зерттеу. Алматы, 2018. 480 б.

References

Allaniyazov T.K., Taukenov A.S. Posledniy rubezh zashchitnikov nomadizma. Istoriya vooruzhennykh vystupleniy i povstancheskich dvizheniy v Kazakhstane (1929-1931 gody) [The last line of defenders of nomadism. History of armed uprisings and rebel movements in Kazakhstan (1929-1931)]. Almaty: OO "OST XXI century", 2009. 424 p. (In Russian)

Special state archive of the Police Department of Almaty city. F. 20. In. 1. C.12318. In. 2. L. 8-10, 17-20.

Special state archive of the Police Department of Almaty city. F. 20. In. 1. C.12207. L. 167.

Special state archive of the Police Department of Almaty city. F. 20. In. 1. C.11107. In. 2. L. 530-554.

Special state archive of the Police Department of Almaty city. F. 20. In. 1. C.12222. In. 6. L. 1-52.

Special state archive of the Police Department of Almaty city. F. 20. In. 1. C.8079. L. 76-77.

Materialy Gosudarstvennoy komissii po polnoy reabilitatsii zhertv politicheskikh repressiy (20-50 gody XX veka) [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression (20-50s of XX century). Vol. 1.] / Under the general editorship of E.T. Karin. Nur-Sultan, 2022. 622 p. (In Russian)

AP RK. F. 141. In. 1. C. 2953. L. 2-14, 29.

Materialy Gosudarstvennoy komissii po polnoy reabilitatsii zhertv politicheskikh repressiy (20-50 gody XX veka). T. 4. Narodnyye vosstaniya i protesty v Kazakhstane v 1920–1930-kh gg. [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression (1920-1950s). Vol. 4. Popular Uprisings and Protests in Kazakhstan in the 1920s–1930s.]. Sbornik dokumentov i materialov. Sostaviteli: A.S. Musagaliyeva, S.A. Kasymov, M.M. Kozybayeva, B. Abdigaliuly, G.T. Isakhan, M.G. Zhylysbayeva, T.K. Allaniyazov, L.A.Grivennaya / Pod obshch. red. Ye.T. Karina. Astana, 2022. 536 s. (In Russian)

Omarbekov T. 1929–1931 jıldardagy khalıq koterilisteri: Zerttew. [Popular Uprisings of 1929–1931]: A Study. Almaty, 2018. 480 p. (In Kazakh)